

A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENET NÉHÁNY FŐBB TÉNYEZŐJE A FEJLETT VILÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

TÁRKÁNYI ÁKOS

A demográfiai átmenet elmélete

A család intézményét érintő történelmi változások a demográfiai átmenet elmélete keretébe illeszthetők. Az elmélet klasszikus változata szerint a hagyományos agrártársadalmakban a termékenység is és a halandóság is magas, a kettő közel egyenlő, így a népesség száma csaknem állandó. A modernizálódás a közegészségügy javulásával jár, ami csökkenti a halandóságot, főleg a csecsemőhalandóságot. Ennek következtében több gyermek marad életben. Ugyanakkor a gyermekek általánossá váló iskoláztatása csökkenti a család számára hasznot hozó gazdasági tevékenységbe való bekapcsolódásuk lehetőségét, viszont növeli a költségüket. A halandóság csökkenése után így előbb-utóbb megindul a termékenység csökkenése is, mivel a családok több okból sem érdekeltek a sok gyermek vállalásában. Mivel a termékenység csökkenése általában később indul meg, mint a halandóságé, lesz egy olyan időszak, amelyben a népesség gyorsan növekszik (mert a halandóság már csökken, a termékenység még nem). Emiatt nőtt Európa népessége a többszörösére az elmúlt két évszázadban, és ez okozza a harmadik világ napjainkban is zajló népességrobbanását.

A demográfiai átmenet elmélete szerint tehát az átmenet első szakaszában magas a halandóság is, a termékenység is, majd a második szakaszban az egyensúly átmenetileg felborul, a halandóság és a termékenység párhuzamos csökkenésének időszakában a népességszám erősen megnő. Végül a harmadik, utolsó szakaszban a termékenység és a halandóság egy új, alacsony szinten ismét egyensúlyba kerül, a népességszám stabilizálódik. A későbbi hozzájárulások új szempontokkal gazdagították az elméletet, például rámutattak a városiasodás és az értékrendi változások hatására, vagy a fogamzásgátlási ismeretek terjedésének szerepére. Fontos megjegyezni, hogy a termékenység változásai összefüggnek a házassági szokások változásaival is (Andorka 1987; Szentgáli 1991; Mason 1997).

Az elmélet egyik gyenge pontja az volt, hogy semmivel nem magyarázta, hogy a harmadik szakaszban miért állna meg a termékenység csökkenése. Mára bebizonyosodott, hogy a demográfiai átmenet elmélete a belőle a jövőre irányuló következtetések tekintetében nem reális, vagyis a fejlett országok termékenysége nem stabilizálódott egy olyan, még megfelelő szinten, hogy az – még az alacsony halandóság mellett is – hosszú távon biztosíthatná a népesség egyszerű reprodukcióját. A termékenység igen mélyre zuhant, miközben a halandóság tovább csökkent.

Új jelenségek, második demográfiai átmenet

Míg a második világháború előtt évtizedekig általánosan csökkent, a háború után mintegy két évtizedig váratlanul magas szinten alakult a termékenység a fejlett országokban. A jelenséget „baba-hullámhegynek” (vagy angol nyelvű kifejezéssel „baby boomnak”) nevezik a demográfusok. Oka valószínűleg a második világháború utáni évtizedekben tapasztalt rendkívül gyors gazdasági fejlődés, mely a reálbér tartós növekedésével és a munkanélküliség alacsony szintjével járt együtt. (Ez főként közvetve, az első házasságkötés korábbra hozásán keresztül hathatott pozitívan a termékenységre.)

Valószínű, hogy az 1950–60-as években jellemző gyors gazdasági fejlődés lelassulásával újra előtérbe kerültek azok a tényezők, amelyek korábban, a '30-as évek közepéig csökkentették a termékenységet. Emellett a '60-as évektől mind gyakoribbá vált a női munkavállalás a megházasodás után és a kisgyermek nevelése közben is, ami korábban ritkaság volt. A női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének nehézsége olyan – sok fiatal család életét megnehezítő és a termékenységet csökkentő – társadalmi problémává vált, amelyre a fejlett európai országok csak késve (gyakran csak több évtizedes késéssel) reagáltak. Pinelli (1995) véleménye szerint a dél-európai országokban a termékenységet csökkentheti (a családi juttatások alacsony szintje és az óvodák, bölcsődék és a gyermekgondozási szabadság rendszereinek kiépítetlensége mellett, melyeket szintén megemlíti) az elterjedt fekete munka is, mivel az ilyen munkát végző nők különösen kiszolgáltatottak a munkaadójuknak. Elképzelhető még három további tényező kiemelkedő hatása. Az egyik, hogy a fogamzásgátló tabletták 1960 és 1975 között elterjedtek a fejlett világban, valamivel egyszerűbb és hatékonyabb születéskorlátozó módszert biztosítva, mint az addig használtak (Murphy 1993; Tárkányi 2000). A tabletták terjedése, valamint az általuk nyújtott lehetőség ismertté válása mintegy önmagát erősítő tényezővé, divattá válva megnövelhette a hatékonyabb születéskorlátozás igényét, és fontosabbá tette, középpontba állíthatta magának a születéskorlátozásnak a gondolatát. Másrészt a kor szellemi légköre, politikai áramlatai ellenségesek voltak a társadalom hagyományos intézményeivel, így a házassággal és családdal szemben, és az egyéni szabadság középpontba állításával felgyorsították az individualizálódás hosszú történelmi folyamatát (Lesthaeghe 1995). Végül lehetséges, hogy a párkapcsolatoknak, a velük járó felelősségnek a kevésbé komolyan vétele, és ezzel az életjárási kapcsolatok terjedése is nagy szerepet játszott a termékenység csökkenésében. Hiszen az ilyen kapcsolatok a tapasztalatok szerint átlagosan jóval bomlékonyabbak, mint a házasságok, vagyis az ezeknél elkötelezettebb, komolyabb kapcsolatokhoz, a házasságokhoz képest bizonyára jóval ritkábban adnak olyan biztonságérzetet, ami a gyermekvállaláshoz szükséges.

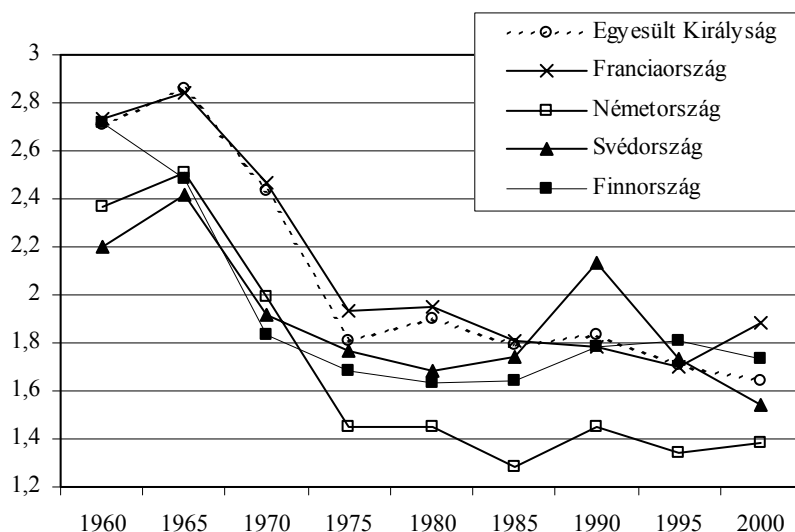
Az 1960-as évek óta a fejlett országokban zajló demográfiai változásokat a demográfusok általában egy új demográfiai korszak, az úgynevezett második demográfiai átmenet bekövetkeztével magyarázzák, amelyre a várható élettartam nagyfokú emelkedése, az érintett társadalmak fokozódó elöregedése, a termékenység elégtelen szintje miatt a népességszám stagnálása majd csökkenése, és esetleg ennek kezelésére az intenzív bevándorlás a jellemző. Ezen új korszak további jellemzői a válások számának nagyfokú növekedése, a házasságkötések számának csökkenése, a házasságon kívüli együttélések és a házasságon kívül születő gyermekek arányának emelkedése, az életjárási kapcsolatban élő és főleg az egyedül élő szülők – általában egyedül élő anyák – által nevelt gyermekek arányának növekedése és a gyermektelenség gyakoribbá válása

(Van de Kaa 1987; Popenoe 1993; Hablicsek 1995; Sobotka 2003). Tehát itt nemcsak a gyermekvállalási, hanem a házassággal kapcsolatos magatartás is jelentősen megváltozik.

1975 és 1985 között a fejlett országokban viszont többnyire megállt mind a termékenység, mind a házassodás arányának a csökkenése abban az értelemben, hogy a mutató vagy nem, vagy alig csökkent a továbbiakban, vagy ha csökkent is még pár évig valamelyest, később már nőtt, és elérte az 1975 és 1985 közötti szintjét. A dél-európai országokban ez többé-kevésbé csak a házassodásra igaz, a termékenység esése lényegében csak 1995 körül fékeződött le. A szülés és az első házasságkötés átlagéletkora ugyancsak 1975 és 1985 között kezdett nőni. Így körülbelül 1985-től, tehát az utolsó jó két évtizedben már átlagosan stagnált (esetleg mérsékelten csökkent vagy nőtt) a termékenység és a házassodás aránya (kivéve a dél-európai országokat, ahol még 2000 után is tartott házassodás arányának visszaesése). Vagyis elképzelhető, hogy az átmenet végbe ment, túl vagyunk rajta, és új helyzet alakult ki. Kérdés, hogy ez a helyzet tartós maradjon, nem jöhet-e még egy harmadik nagy csökkenési hullám a következő évtizedekben.¹

A továbbiakban különböző országokból és időszakokból hozok példákat olyan társadalmi és demográfiai folyamatok bemutatására, amelyek az egész világon érvényesülnek. Ezért az adott példák általánosíthatóak.

¹ Egy ilyen további negatív változás lehetőségét vizsgálják Lutz és szerzőtársai tanulmányukban (2006) a termékenység jövőbeni alakulását tekintve.

Forrás: Recent 2003. (Megjegyzés: Németország 1990-ig csak az NSZK-át, 1990-től csak az NSZK területét jelenti.)

*I. A teljes termékenységi arányszám alakulása egyes európai országokban
1960–2000-ig*

Changes in total fertility rate in some European countries, 1960–2000

100 nőnek 200-nál több gyermeke kell, hogy szülessen ahhoz, hogy a népesség reprodukálja önmagát (azaz ne kezdjen fogyni és öregedni), mert a szülőknek nemcsak önmagukat kell demográfiai értelemben pótolniuk, hanem azokat is, akik nem érik meg a termékeny életkort. Ha egy országban olyan alacsony a (csecsemő-, gyermek- és fiatalok) halandóság, mint amilyen a fejlett társadalmakra jellemző, akkor elegendő, ha az egy nőre jutó átlagos gyermekszám 2,1 körül van, magasabb halandóság esetén ennél magasabb gyermekszámra van szükség. Úgy tűnik, hogy amennyiben a termékenység nem csökken tovább, úgy az egy nőre jutó átlagos végső gyermekszám a skandináv országokban talán 1,7–2,0 között stabilizálódik majd hosszabb távon, Nyugat-Európában pedig 1,6–1,9 között, Dél-Európában és Közép-Európában viszont 1,3–1,6 között. Néhány kelet- és közép-európai országban (pl. Csehország, Bulgária) még az is elképzelhető, hogy a végső gyermekszám hosszú távon is csak 1,2–1,4 között alakul majd. Külön említést érdemelnek Norvégia, Izland és Írország, melyek végső gyermekszáma akár a reprodukcióhoz elegendő 2,1-es szint környékén is állandósulhat. Összességében Európában a termékenység a legtöbb országban 15–35%-kal alatta marad majd a reprodukcióhoz szükséges 2,1-es értéknek. A termékenység hiánya 0%-tól (Írország, Izland, Norvégia) 40%-ig is terjedhet (Csehország, Bulgária).

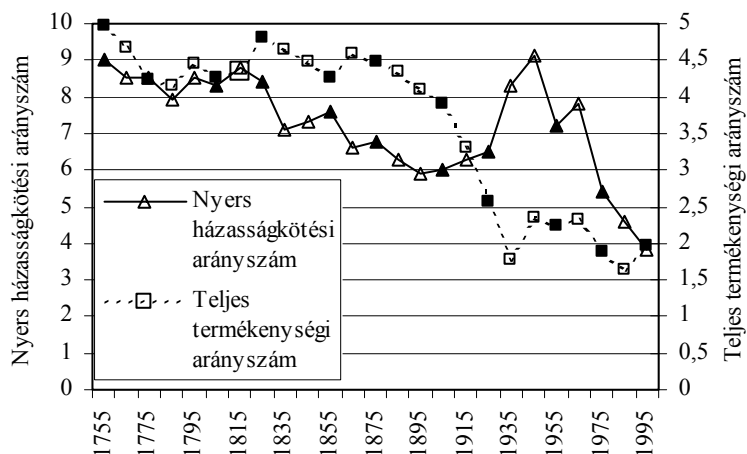
Svédország történelmi távlatban – házasság és gyermekvállalás

Egy konkrét ország, Svédország társadalomtörténetén keresztül közelebről is meg lehet vizsgálni a termékenység és házasság változásait, még hozzá nagyobb történelmi távlatban is.² Itt részben a növekvő jólét és az egészségügyi ismeretek gyarapodása miatt bekövetkező halandóságsökkenés folytán is előállt népességnövekedésre kíváncsiorlással és városokba áramlással válaszoltak sokan a 19. században, mert a gazdák el akarták kerülni a földjeik felaprózódását. Az évszázad első felében sokan egyáltalán nem házasodtak meg, a második felében sokan halasztották a házasságot, amíg megfelelő körülményeket tudtak teremteni. A házassághoz hasonlóan a társadalmi nehézségek közepette a termékenység is csökkenni kezdett már a 19. század folyamán is.

A 19. és 20. század fordulóján, és a 20. század első harmadában viszont nagy változás történt. A házasság aránya fokozatosan nőni kezdett, miközben a termékenységi arányszám meredeken lezuhant, a történelemben addig soha nem tapasztalt mélységbe. Talán egy „ebben a növekvő jólétben már megengedhetem magamnak, hogy megházasodjak, sok gyermekre pedig már nincs olyan nagyon szükségem” típusú szemlélet vált jellemzővé ebben az időszakban? Ez az időszak a falusi népességnövekedés lassulásának, a városi népességnövekedés gyorsulásának, a városok gyors fejlődésének időszaka. A városban is a férfinak kell eltartania a családját (legalábbis ebben a korban még), ezért a megházasodás olyan komoly lépés, amely megfelelő gazdasági körülményeket igényel. Viszont a gyermekekre már nem lehet segítőkként számítani a megélhetés terén, továbbá a társadalmi átalakulás folytán (pl. az iskoláztatás kötelező volta és növekvő szintje miatt) felnevelésük költségei jelentősen emelkednek, így tehát a városi ember már nem érdekelt sok gyermek vállalásában. Ebben az időszakban egészen az 1930-as évekig a 4–6 gyermekes családok megritkultak, és a 2–3 gyermekes családok válnak gyakorivá.

Az 1930-as évek második felében, majd az 1950-es évek végén is gyors gazdasági fejlődés volt a jellemző Svédországra. A házasság arányának rendkívül nagyarányú növekedése (főként az első időszakban) minden bizonnyal nagyrészt ennek volt köszönhető. A kedvező gazdasági helyzetben sokkal többen és hamarabb házasodtak a fiatalok közül. A termékenységi arányszám is megnőtt, jórészt a korábbi házasságok miatt. Így a 2. világháború utáni mintegy két évtizedet a baba hullámhegy időszakának nevezik a demográfusok. De ez a hullámhegy egy kétpúpú tevére hasonlít, mert két gazdasági konjunktúra áll a háttérben.

² Minderről lásd: Hofsten – Lundström 1976.

Forrás: Hofsten–Lundström 1976; Évolution 1997; Recent 1998.

II. A nyers házasságkötési arányszám³ és a teljes termékenységi arányszám⁴ alakulása Svédországban 1755–1995-ig

Changes in crude marriage rate and the total fertility rate in Sweden, 1775–1995

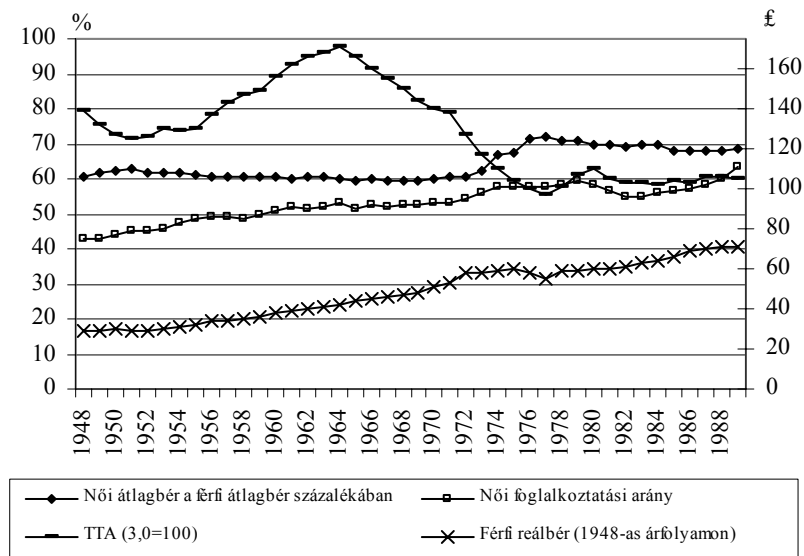
A baba hullámhegy vége

A furcsa az, hogy bár valószínűleg gazdasági fellendülés áll a baba hullámhegy mögött, a magasabb termékenység időszakának váratlan, meredek visszaesés vetett véget a fejlett világban (tehát nemcsak Svédországban, hanem máshol is), miközben még javában tartott a gazdasági konjunktúra. Az is figyelemre méltó, hogy ez a több éves, igen meredek visszaesés több fejlett országban ugyanabban az évben, 1965-ben kezdődött. Egy olyan okot kell keresnünk a háttérben, amely több országban egyszerre, erőteljesen és gyorsan hatott a gyermekvállalás ellen. Nézzünk meg alaposabban a fejlett országok közül egy példát, Nagy-Britannia esetét.

Ha sorra veszünk néhány tényezőt, amelyek hatással lehetnek a termékenységre – férfi átlagbér, női átlagbér, női foglalkoztatási arány – akkor azt láthatjuk, hogy Nagy-Britanniában ezek közül egyik sem mutat lényeges változást az 1960-as évek közepén, illetve második felében, amikor megtört a gyermekvállalás addigi trendje, és a teljes termékenységi arányszám (TTA) meredeken és tartósan csökkenni kezdett. Ezek a tényezők tehát nem magyarázzák a demográfiai változást.

³ Az adatok zöme évtizedenkénti átlag, tehát az 1755-ös adat például az 1750–59-es évek átlagát mutatja. Az idősor végén, 1975-tel kezdődően megváltozik a számítás módja, és az adott év nyers házasságkötési arányszáma szerepel az ábrán.

⁴ Az adatok az adott év és az azt megelőző négy év átlagát jelentik.

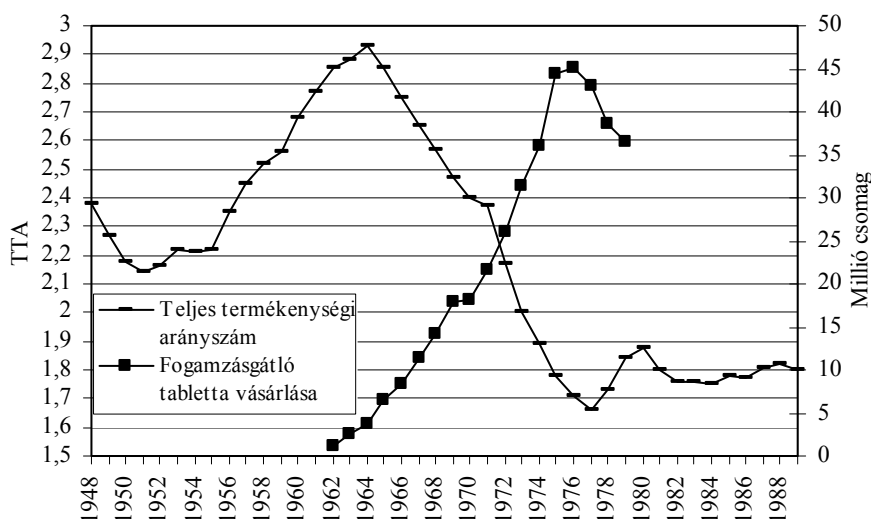

Forrás: Murphy 1992, 1993.

III. Brit demográfiai, társadalmi és gazdasági fejlemények 1948–1989-ig Demographic, social and economic variables in Great-Britain, 1948–1989

A fogamzásgátló tabletta használata ugyanakkor folyamatosan gyakoribbá vált az Egyesült Királyságban a '60-as évek elejétől a '70-es évek közepéig, és feltehető, hogy használatának gyakorisága 1965-re érhetett el azt a szintet, amikor már észrevehetően, a makromutatók szintjén is számottevően befolyásolhatta a demográfiai folyamatokat, azaz csökkentette a termékenységet.⁵ Ez a tényező magyarázat lehet a többi fejlett ország termékenységének csökkenésére is. Az összefüggést valószínűsíti, hogy a tabletták használatának elterjedése éppolyan általános és gyors folyamat volt a fejlett világban, mint a termékenység visszaesése, ráadásul a kettő időben lényegében egybeesett. Valószínű, hogy a tabletta nem önmagában ok, csak katalizátorhatása volt. A gyermekek iskoláztatása, a társadalom individualizálódása, a nők iskolai végzettségének és munkavállalásuk arányának a növekedése mindenképpen a kisebb gyermekszám irányába hatott volna, bár csak lassabban.

⁵ Látható, hogy a termékenység csökkenése úgyszólván tükörképe volt a fogamzásgátló tabletta használata terjedésének. Amikor az 1970-es évek végén szélesebb körben ismertté váltak a tabletta káros hatásai (pl. rák, infarktus), akkor használata meredeken csökkent, a termékenység ugyanakkor emelkedett. (Egyébként a születéskorlátozó módszerek közül ismereteim szerint csak a természetes családtervezés különböző módszerei és a spermicid anyaggal nem kezelt óvszer nem járnak az egészségre veszélyes hatásokkal /ld. Tárkányi 2000/.)

Forrás: Murphy 1993.

IV. A teljes termékenységi arányszám alakulása és a fogamzásgátló tabletta vásárlása (millió eladott csomag) az Egyesült Királyságban 1948–1989-ig

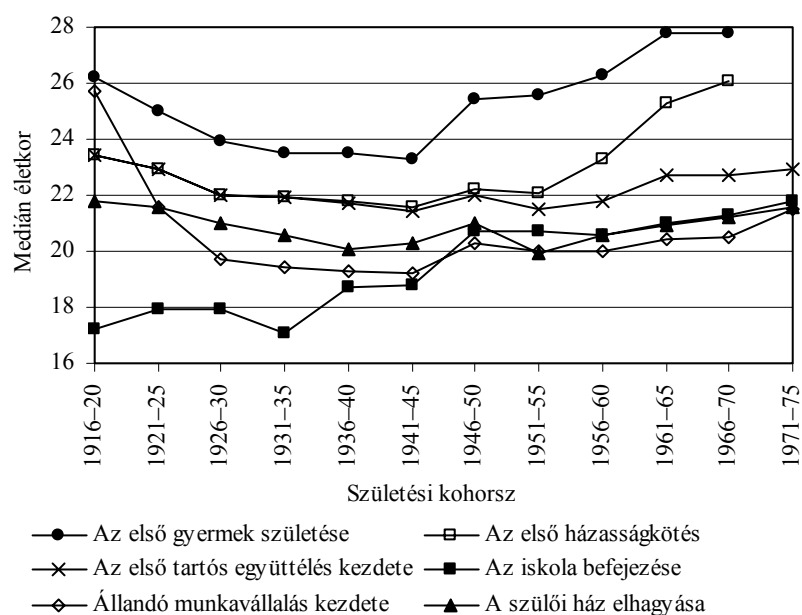
Changes in total fertility rate and the use of contraceptive pills (in millions of sold packets) in the United Kingdom, 1948–1989

Egy másik megfigyelés is rávilágít a tablettának a demográfiai változásokban játszott szerepére. Az 1960-as évek első felében több európai országban (pl. Belgium, Hollandia, Svájc, Dánia, Norvégia) nőni kezdett a házasságon kívül született gyermekek aránya, ami mutatja, hogy a házassággal kapcsolatos normák erodálódása már a tabletta előtti korszakban elkezdődött. Majd ez a növekedés leállt a termékenység nagyarányú csökkenésével egyidőben (Belgium, Svájc) vagy néhány évvel utána (Dánia, Norvégia). Nyilván a fogamzásgátló tabletta használatának terjedése hatására csökkent a házasságon kívüli születések aránya. Ugyanakkor a tabletta használatának terjedése elősegítette azt is, hogy a házasságot a párok elhalasszák, mivel a szexuális élet emellett már nem járt szükségszerűen gyermekek megfogásával. A házasságkötést pedig addig nem egyszer gyorsíthatta egy gyermek megfogása a házasság előtt a nemi életet élő párok körében, hiszen a házasság nyújtotta a nők és gyermekeik számára a biztonságot jelentő családi élet kereteit. Norvégiában is az 1965–70-es időszak a termékenység intenzív csökkenésének kezdete. Ugyanebben az időszakban történt az első szexuális kapcsolat medián életkorának gyors csökkenése is (Noack 1996), ami szintén mutatja a tabletta demográfiai hatását, egyben azt, hogy szétvált egymástól a szexuális élettel, illetve a gyermeknemzéssel járó párkapcsolat.

A házasodás későbbre tolódása, arányának csökkenése

A termékenység visszaesése általános volt az 1960–70-es években a fejlett világban. Észak-Amerikában is hasonló folyamatok zajlottak le, mint Európában. Nézzünk meg most egy kanadai példát! A bizonyos időszakokban született emberek csoportjait születési kohorszoknak nevezzük, és azt az életkort, amikor 50%-uk már átélte egy bizonyos életút-eseményt (például az iskolák befejezését), az adott esemény medián életkoraként jelöljük. A következő grafikon azt mutatja, hogy kanadai nők egymás után következő (1916 és 1975 között született) kohorszai milyen életkorokban élték át a különböző életút-eseményeket. Például az 1916–20-as időszakban született nők 50%-a 22 éves korára (vagyis 1938–42-re) elhagyta a szülői házat, 50%-uknak 26 éves korára megszületett az első gyermeke. Az 1926–30-ban születettek számára viszont 21 év és 24 év voltak ugyanezek az életkorok, amint a megfelelő görbékről leolvasható.

A kohorszok jelentős életút-eseményei életkor szerinti alakulását figyelve világosabb képünk lehet a demográfiai trendek alakulásáról. Az 1916–26-os születési kohorszban a gazdasági konjunktúra hatására korábban kezdték az önálló életüket a fiatalok az 1930–40-es években. Az első gyermek születése korábban történt, ez növelte a termékenységet. Az 1946–50-es kohorszban éles a törés a gyermekvállalás terén, gyorsan és jelentősen későbbre kerül az első gyermek születése. Ez a nemzedék nem vállalt, vagy csak később vállalt gyermeket az 1960-as évek második felében, a fogamzásgátló tabletták elterjedésének idején. Ekkor a házasodás időpontja még nem változott. A következő (1951–55-ös) kohorsz kicsit korábban hagyja el a szülői házat, és elkezdődik az együttélés és a házasságkötés időpontjának a szétválása. Ehhez nemcsak a tabletták terjedése adhatott alapot, hanem elősegíthette az individualizálódás új hulláma is (amelyet véleményem szerint valószínűleg a rock- illetve popzene terjedése váltott ki vagy erősített fel). A következő (1956–60-as születésű) kohorszban kezdődik meg igazán az élettársi kapcsolat elterjedése (nagyjából a '70-es évek végén, '80-as évek elején). Láthatjuk, hogy a gyermekvállalás és a házasságkötés életkora nagyjából párhuzamosan nőnek.

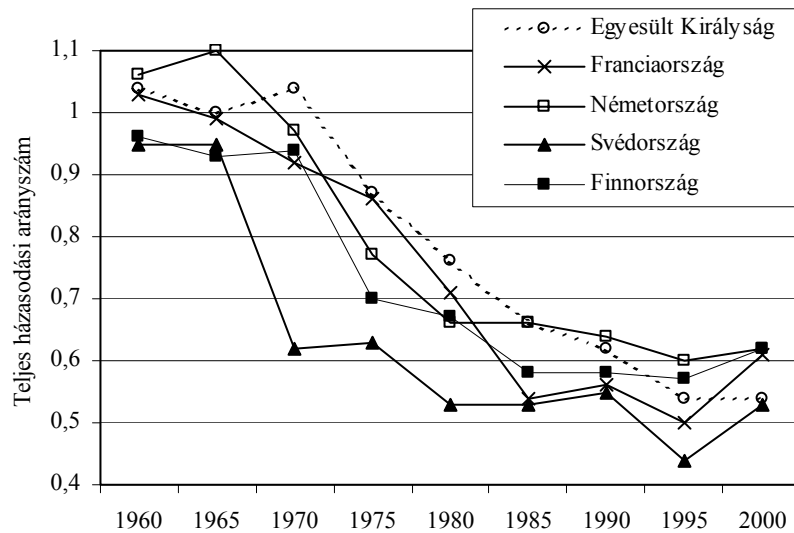

Forrás: Ravanera 1998.

V. A felnőtté válás főbb életút-eseményeinek medián életkora kanadai nők születési kohorszaiban

Median ages at the main life-course events during the transition into adulthood, birth cohorts of Canadian females

A kanadai nők kohorszai életútjainak elemzése megmutatta a fejlett országokban az első házasságkötés medián életkorának változása és az első gyermekszülés medián életkorának változása közötti kapcsolatot. E kapcsolat mélyebb ismerete révén világosabb képünk lehet a termékenység csökkenése és a házasodás visszaesése közötti kapcsolatot illetően. A fejlett európai országokban a házasodás visszaesése mintegy öt éves fáziskéséssel követte a termékenységet. Míg a termékenység zuhanása már a '70-es évek második felében megállt, a házasodásé csak a '80-as évek második felében lassult le, és csak a legutóbbi években látszik megállni. Egyelőre nem tudni, hogy a házasodás arányának visszaesése milyen szinten fog megállni, sem pedig azt, hogy ez a szint egységes lesz-e vagy országonként különböző. A változások terén vezető Svédországban és Dániában az 1980-as évek eleje óta stabilizálódott (sőt, Dániában nőtt) a teljes első házasságkötési arányszám.

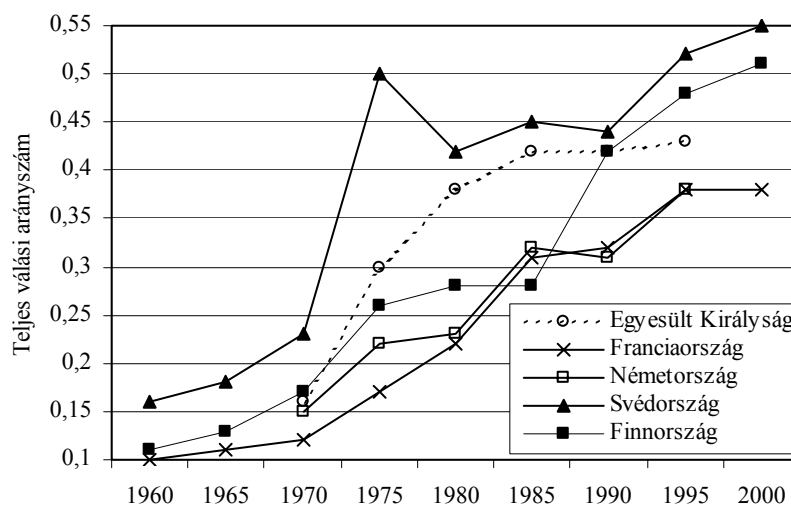

Forrás: Recent 2003.

VI. Az 50 évesnél fiatalabb nők teljes házassági arányának alakulása néhány európai országban 1960–2000-ig
Changes in the total marriage rate of females below the age of 50 in some European countries, 1960–2000

A válás és a házasságon kívüli szülés arányának növekedése

A teljes válási arány szám növekedésének üteme a házasság visszaeséséhez hasonlóan az időszak második felében általában már mérséklődött az észak- és nyugat-európai országokban. Ezt jól illusztrálják az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország adatsorai. Finnország esete inkább kivételesnek tekinthető. Jelentősen megnövelte ott a válás arányát jogi szabályozásának liberalizálása, a közös megegyezéssel történő válás lehetőségének bevezetése 1988-ban. A válás arányának feltűnő megugrása Svédországban 1970 és 1975 között ugyancsak a válás jogi szabályozása liberalizálásának, a vétkeességi elv 1974-es megszüntetésének köszönhető (ld. Oláh 2001).

Forrás: Recent 2003.

*VII. A teljes válási arányszám alakulása Európa néhány országában
1960–2000-ig*

Changes in total divorce rate in some European countries, 1960–2000

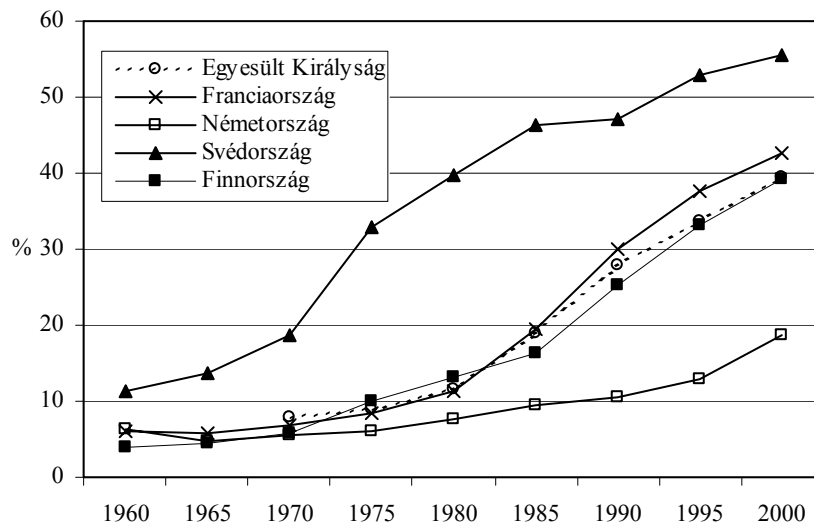
A házasság arányának visszaeséséhez és a házasságon kívül történő születek arányának növekedéséhez hasonlóan a válások arányának növekedésénél sem világos, hogy az európai országok többségében tetőzik és megállapodik-e a jövőben valamilyen szinten, és ha igen, akkor milyen magas lesz ez a szint (bár arányszámának a növekedése lassul, és Finnországban és Svédországban, ahol a legmagasabb volt, megállni látszott 2004-ben). Ezt a kérdést tovább bonyolítja, hogy a '80-as, '90-es évekre elterjedté váltak a házasság előtti élettársi kapcsolatok is az európai országokban, és ezek sokszorta bomlékonyabbak a házasságoknál. Viszont a hivatalos válásoktól eltérően, az élettársi kapcsolatok felbontása nem jelenik meg a statisztikákban, így igen hiányos a képünk a házasság jellegű tartós párkapcsolatok (tehát a házasságok és élettársi kapcsolatok összessége) felbomlásának alakulásáról. Norvégiában például 1977 óta minden évben több volt a különválás, mint a válás.⁶

A házasságon kívüli születések aránya először Svédországban nőtt meg, és míg az időszak második részében a többi országban a növekedés gyorsulását, Svédországban már inkább a lassulását lehetett tapasztalni. Egyelőre nem világos, hogy megáll-e majd a növekedés egy bizonyos szinten az európai országokban, illetve a világ más fejlett országaiban (ahogyan az utóbbi években a skandináv országokban), és ha igen, akkor ez Svédország szintje lesz-e (55% körüli házasságon kívül születési aránnyal), vagy az

⁶ (Population 2008, a forrást lásd a http://www.ssb.no/english/subjects/02/02/30/ekteskap_en/ linken).

egyed országokban különböző, Svédországnál alacsonyabb szinten tetőzik és állapodik meg tartósan ez az arány.

Mindenesetre a fejlett országokban azok történelmében soha nem tapasztalt magasságba emelkedett a házasságon kívüli születések aránya. A házasságon kívüli születések egy részénél egyáltalán nem élt együtt a gyermek születésekor annak apja és anyja. Más esetekben élettársi kapcsolatban éltek együtt – de sokszoros kutatási eredmény, tapasztalat, hogy az élettársi kapcsolatok sokkal bomlékonyabbak a házasságoknál⁷, így az ilyen kapcsolatban születő gyermekek jelentős része is végül a csonka családban élő gyermekek arányát növeli.

Forrás: Recent 2003.

VIII. Házasságon kívüli születések aránya néhány európai országban
1960–2000-ig

The rate of births out of wedlock in some European countries, 1960–2000

A változások sorrendje, lépcsőzetessége

A következő táblázat Norvégia demográfiai változásait mutatja be: a termékenység és a házasság arányának csökkenését és a házasságon kívül szülés és a válás arányának a növekedését. A sötétítés intenzitása a változás mértékével arányos.

⁷ Lásd Leridon 1990a; Les femmes 1995; Wu 1995; Kamarás 1996; Lindgren 1997; Kiernan 1999b.

1. Norvégia demográfiai változásai 1960–2000-ig
The intensity of demographic changes in Norway, 1960–2000

	Termékenység	Házasodás	Házasságon kívül szülés	Válás
1960–65				
1966–70				
1971–75				
1976–80				
1981–85				
1986–90				
1991–95				
1996–2000				

*Jelmagyarázat:*⁸

Teljes termékenységi arányszám (TFR) változása:

0 ≤	0 – (-0,05)	(-0,05) – (-0,15)	(-0,15) – (-0,30)	(-0,30) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Teljes első házasságkötési arányszám (TFMR) változása:

0 ≤	0 – (-0,03)	(-0,03) – (-0,06)	(-0,06) – (-0,09)	(-0,09) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Házasságon kívül születek arányának növekedése (a 100%-hoz viszonyítva), %:

0 ≤	0 – 1	1 – 5	5 – 10	10 ≤
-----	-------	-------	--------	------

Teljes válási arányszám (TDR) változása:

0 ≤	0 – 0,02	0,02 – 0,04	0,04 – 0,08	0,08 ≤
-----	----------	-------------	-------------	--------

Megfigyelhető, hogy először a termékenység csökkent le jelentősen, az 1965–75-ös időszakban. A házasodás csökkenése ezt némi fáziseltolódással követte. Bár volt e téren egy intenzívebb szakasz már korábban is, a csökkenés főként az 1970-es évekre jellemző. A házasságon kívül születek aránya főként ezt követően, az 1980–1995-ös időszakban nőtt magasra, a válás arányának a növekedése pedig leginkább az 1980–90-es időszakban volt erőteljes. (Bár a 2000–2004-es időszakban a négy tényező közül a válások aránya újból intenzíven növekedett) Norvégiában láthatólag fokozatosan követték egymást ezek a változások. Kérdés, mi ennek a magyarázata. Feltehető, hogy valamilyen kapcsolatban állnak egymással ezek a trendek.

⁸ Megjegyzem, hogy a színezést nem feltétlenül azonos méretű intervallumok szerint alakítottam ki, mert ez néhány színnel csak így volt lehetséges, ha a csekély és a kifejezetten nagy változásokat is érzékeltetni akartam. Csak ötnél jóval több árnyalat esetén lett volna reális lehetőség azonos méretű intervallumokat választani, de sok árnyalat esetén az árnyalatok nem váltak volna el eléggé jól láthatóan egymástól.

Az egymást mintegy hullámokban követő nagy demográfiai változásokra és ezeknek egymást követő voltára megkísérelhetünk hipotetikus magyarázatokat adni. A kanadai nők példáján láthattuk, hogy először a gyermekvállalás életkora tolódott későbbre (véltetően legtöbbször a házasságon belül), majd ezt a trendet követte a házasságkötés. (A gyermekvállalás és házasság halasztása csökkenti a termékenységi és házassági arányszámokat.) Ez általában így történt a fejlett országokban az utóbbi évtizedekben. Az 1. táblázat szerint Norvégiában is előbb a termékenység csökkent, majd ezt követte a házasság arányának süllyedése⁹. A fiatal párok általában a gyermekvállaláshoz kötötték a házasságot: a házasságot a gyermekvállalás biztonságos keretének tekinthették, a gyermekvállalást pedig a házassághoz szükséges elkötelezettséggel köthették össze gondolatban. Ezért logikusnak tűnik, hogy a „ráérünk még gyermeket vállalni” gondolatának terjedése elősegíti a későbbi házasságkötés terjedését.

Talán egyre többen gondolhatták úgy, hogy „milyen házasság az, ahol még úgysem akarunk egy pár évig gyermeket – akkor minek a gyermekvállalásig egyáltalán megházasodni”. A fiatalok néhány évig még gyermektelen házasságait kezdte fölvaltani a fiatalok néhány évig még gyermektelen élettársi kapcsolata. Így a családalapítást, gyermekvállalást egyre többeknél megelőzte egy több éves bizonytalan átmeneti időszak, amit a gyermekvállalás elkerülése és az igen könnyen föl bomló élettársi kapcsolatok jellemeznek. A legtöbb európai országban ezek terjedése áll a házasság halasztgatása mögött (bizonyos fokig a dél-európaiakat kivéve, ahol jellemzően inkább gyermek és párkapcsolat nélkül még néhány évig a szülői házban élnek a fiatalok).

Az élettársi kapcsolat terjedésének hatására halványulhatott a házasság intézményének a határa („mikortól házasság”) és a házasság megbecsülése, ezzel együtt pedig a gyermekvállalást a házassággal összekötő felfogás – amint a házasságon kívül születéseknek a következő fázisban jellemző terjedése mutatja. Az élettársi kapcsolat terjedése nemcsak terméke lehet az individualizálódásnak, hanem visszahatva erősítheti is azt. Ha fiatalok élettársi kapcsolatban, „kvázi-házasságban” élnek, és abban is vállalnak gyermeket, akkor úgy gondolhatják, hogy „ez már lényegében házasság – legfeljebb kicsit lazább...” Ehhez képest a házasság legfeljebb egy plusz papírnak tűnhet, és magára a házasságra is kezdhetnek úgy tekinteni, hogy „ez lényegében élettársi kapcsolat, csak egy plusz papírral”. Ennek hatására pedig elkezdhetik azt is éppolyan lazán kezelni – így növekedhet emiatt a válások aránya. Ily módon a házasság mint hűséges, életre szóló kapcsolat fokozatosan megszűnik norma és minta lenni. Úgy tűnik, hogy nem egyszerűen egyre később kötöttek házasságot a fiatalok, hanem valószínűleg egyre kevésbé vették komolyan azt, sőt, ezzel együtt már általában a párkapcsolatot is, és ez juthat kifejeződésre mind az élettársi kapcsolatban élésben, mind a házasságon kívül születésben, mind a válásban. Meggyengült a gyakorlatban magának a házasságnak a megbecsülése, habár a család a vallott értékek szempontjából fontos maradt. A házasságra mindenesetre gyakran csak az első gyermek megszületése után kerül sor (néha csak a második vagy harmadik megszületése után), és a fiatalok egy jelentős kisebbsége egyáltalán nem tartja ezt szükségesnek (legalábbis ez a tendencia).

A Norvégiában tapasztalt jelenség – a termékenységet a házassági kedv visszaesése, ezeket a házasságon kívül születő gyermekek és a válások arányának emelkedése követi – a többi európai ország elmúlt évtizedeinek demográfiai történetében is megfi-

⁹ Bár már volt egy korábbi csökkenési szakasz is a házasság terén, a házasság csökkenésének zöme kevéssel a termékenység legintenzívebb csökkenésének a szakaszát követte.

gyelhető. A teljes termékenység arányszám jellemzően az 1965 és 1975 közötti időszakban csökkent le erősen, a teljes első házasságkötési arányszám pedig 1970 és 1980 (esetleg 1970 és 1985) között. Vannak eltérések is Norvégia esetéhez képest, főként abban, hogy a válás aránya egyes országokban már a házasság visszaesésével egy időben vagy kevéssel azt követően megnőtt, a házasságon kívül születéseké viszont csak később. Utóbbi vélhetően különösképpen szemben áll néhány ország normáival, még erősebben, mint a válás. Néhány országban nem mutatható ki az az időbeli szakaszosság, mint Norvégia esetében, hanem a különböző mutatók intenzív változása többé-kevésbé párhuzamos volt. Egy további különbség, hogy ilyen – a mutatók lépcsőzetesen egymásra következő nagyobb változását jelentő – hullám kettő is volt néhány országban (Svédország, Németország, Svájc). De e különbségekkel együtt jellemző a norvég modell – ahol első a termékenység visszaesése, ezt szorosan követi a házasság arányának csökkenése, majd kevéssel utóbb jön a házasságon kívül születések és a válások arányának meredek növekedése.

Ez a hipotetikus, igazolásra váró magyarázat-kísérlet további kutatások tárgya lehet. Ezzel az imént vázolt feltevessel szemben – mely szerint egy-egy nagy demográfiai változás logikusan kiváltotta a következőt – alkotható egy alternatív hipotézis is. Elképzelhető, hogy azért követte a házasság csökkenése a termékenységet, mert a társadalom individualizálódása folyamatában és ennek demográfiai következményei során valamilyen kulturális, értékrendi okból a társadalomban a termékenység változása után éppen ezzel szemben volt viszonylag a legkisebb az ellenállás. Majd azért következett a sorban a házasságon kívüli szülés, mert ezzel kapcsolatban valamivel nagyobb volt a kulturális elutasítás. Végül az értékrendi, erkölcsi, kulturális ellenállás a válással szemben volt a legnagyobb, azért nőtt meg ennek a szintje utolsóként. Egy ilyen interpretációnak szintén lehet némi magyarázó ereje. Emellett kiváltképpen a válással és a házasságon kívül születéssel kapcsolatban érdemes további magyarázó változókat keresnünk, mert néhány országban – a norvég esettől eltérően – a válás szintje a házasságon kívül születésnél előbb nőtt meg erősen (amit az ezekkel kapcsolatban eltérő értékrend magyarázhat). Az is figyelemre méltó, hogy több esetben tapasztalható a válás szintjének növekedésében egy-egy gyorsulási periódus éppen egy időben a termékenység csökkenésének egy-egy gyorsulási szakaszával (pl. Norvégiában is 1971–75-ben). Itt is segíthet az összefüggés magyarázatában különböző kulturális tényezők feltételezése.

Csehország és Hollandia példája

Sobotka és társai (2003) Csehország és Hollandia esetében hasonlították össze a második demográfiai átmenet tényezőit. Hollandia esetében bizonyos fokozatosságot figyeltek meg, sőt, általánosítva kijelentették, hogy „úgy tűnik, a változás minden országban egymást követő fázisokból áll, és az egyes konkrét fázisok hozzájárulnak a soron következő változás lehetőségéhez”.

Hollandia esetében is megfigyelhető (ahogyan Norvégiánál), hogy a termékenység csökkenésének fázisa az első, amit néhány évvel követ a házasság, majd a házasságon kívül születések arányának növekedése következik. Csehországban viszont nincs igazán különbség, sorrend lényegében nem állapítható meg, a változások „egy kötegben” összetorlódva, gyorsan, intenzíven történtek a '90-es évek folyamán. Hollandia azon európai országok közé tartozik, amelyekben a házasságon kívül születések aránya később

nőtt meg igazán, mint a válásoké. Csehországban viszont már korán megemelkedett a válások aránya a kommunista rendszernek mindjárt a második világháború után bevezetett liberális válási szabályozása miatt.

Csehország esetében olyan gyors és intenzív változások voltak tapasztalhatóak a '90-es években, hogy úgy tűnik, a fázisok, ha voltak, mintegy egymásba csúszhattak, a kutatók számára nem vagy alig elkülöníthetővé váltak. Hátterükben a gazdasági válság hatását és jelentős kulturális változásokat egyaránt feltételeztek. Ezek közül említésre méltó, hogy Csehországban közvélemény-kutatási eredmények szerint jóval elfogadottabbá vált az élettársi kapcsolatban élés és az akaratlagos gyermektelenség is a '90-es években, mint korábban. Ennek a hátterében állhat a média sokszínűbbé válása, a nyugati hatások intenzívebb közvetítése. Ezt mutathatja például, hogy Csehországban az újságok, folyóiratok száma 1989–92-re 772-ről 2983-ra nőtt. Fontos háttértényező lehetett, Nagy-Britanniához és más fejlett európai országokhoz hasonlóan, a fogamzásgátló tabletta használatának terjedése is. 1990-ben a 15–49 éves nők 4%-ának írt fel nőgyógyász fogamzásgátló tablettát, 2000-ben az ugyanilyen korú nők 32%-ának (Sobotka – Zeman – Kantorova 2003).

Új társadalom, új problémák?

A válás és a házasságon kívüli szülés aránya is sokszorosára nőtt az utóbbi évtizedekben. A skandináv országokban, ahol ezek Európában a legmagasabb szintet érték el, stabilizálódni látszik a helyzet, úgy tűnik, mindkét jelenség terjedése magas szinten ugyan, de megáll. A változások eredményeként – amennyiben a fejlett országok teljes mértékben követik a változásokban élen járó skandináv országokat – olyan helyzet alakulhatna ki Európában, ahol a legtöbb országban a házasságok 40–50%-a válással végződik, és a gyermekek mintegy fele házasságon kívül születik. Figyelembe véve, hogy az élettársi kapcsolatok sokkal bomlékonyabbak a házasságoknál, becslésem szerint a skandináv házassági és válási arányok általánossá válásával csak az emberek 30–40%-a élne élete folyamán olyan tartós párkapcsolatban, ami nem bomlik fel.

Egy francia társadalomtudós, Roussel elméletében (1980) – melyekkel a tapasztalt társadalmi, demográfiai trendeket próbálja leírni – négyféle házasságmodell szerepel, melyek egymás után válnak jellemzővé. Eleinte a hagyományos házasság a legelterjedtebb, amelyet leginkább a parasztcsalád gazdasági érdekei tartanak össze és óvnak meg a válástól. A második típus a szövetség jellegű, a harmadik típus az „összeolvadás” jellegű házasság. Ezekben egyre erősödő szerepet játszanak az egyéni érzelmek, de a szövetség jellegűnél még, a hagyományoshoz hasonlóan, hangsúlyos az életre szóló jelleg. Az „összeolvadás” típusú házasságnál viszont már nem beszélhetünk erről (ez tehát jellemzően csak addig tart, ameddig a szerelem). Végül a negyedik típus a társulásházasság. A hagyományos típustól a társulásházasság felé haladva az állam egyre több funkciót (szociális biztonság, oktatás, idősek gondozása) átvesz a családtól. A társulásházasságnál az együttélés kizárólagos célja már csak a felek pillanatnyi érzelmi és szórakozási igényeinek kielégítése. Mivel a rövid távú igények gyorsan változnak, e kapcsolatok igen bomlékonyak. Ezért praktikusabb jogilag nem kötni házasságot, hiszen így a nagy valószínűséggel előre látható válás is könnyebb. A gyermek is, amennyiben van, kizárólag a szülők örömgigényének kielégítésére szolgál, léte természetesen nem akadályozza a válásnak.

Kérdés, hogy az ilyen csonka és instabil családokban a gyermekek szocializációja megfelelően mehet-e végbe, és hogy az ilyen párkapcsolatokból születik-e annyi gyermek, amennyi a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges (Roussel 1980; Andorka 1987). Az is kérdés, hogy ahol az egymás iránti komolyabb elkötelezettség ennyire visszaszorul és az emberi kapcsolatok instabilitása ennyire általánossá válik, ott nem csökken-e a társadalmi szolidaritás és nem nő-e a pszichés sérülések száma (utóbbiak nemcsak a gyermekek, hanem a felnőttek esetében is).

Ami a párkapcsolatok labilisabbá válását illeti, megvannak ennek is az okai és a negatív következményei, akárcsak az alacsony termékenységnek. A szegénység növekedése és a társadalom individualizálódása (utóbbival kapcsolatban emlékezzünk a „normvég modellre”) egyaránt hozzájárulhatnak a párkapcsolatok labilisabbá válásához, ez utóbbi pedig negatív pszichés hatásokkal jár, és elősegítheti mind a kapcsolatok labilitásának, mind a szegénységnek a generációs továbbörökítését. Egy amerikai szociológiai vizsgálat (Cherlin 1998) kimutatta, hogy a válás (vagy valamilyen közvetlenül hozzá kapcsolódó tényező) olyan maradandó pszichés károsodást okoz a gyermekeknek, amelynek a negatív hatása még felnőttkorban is kimutatható. Természetesen nemcsak a válás ténye, hanem a szülők ezt megelőző rossz kapcsolata is negatív hatással lehet a gyermekekre, amint Ranschburg Jenő megjegyzi (1994). Hozzáteszi, hogy a csonka családban felnövő gyermekek az egyik szülőjük hiánya miatt nem tapasztalhatják meg a megfelelő nemi szerepeket, és hogy a válás után a gyermekeit egyedül nevelő szülő a válás és az ezt megelőző párkapcsolati konfliktusok következtében fellépő lelki sérülései, torzulásai miatt esetleg nem tudja megfelelően nevelni gyermekeit.

Egy vizsgálat kimutatta, hogy a két szülő által, ép családban nevelt tizenévesek között jóval ritkább az alkohol és drogfogyasztás, valamint a dohányzás (az iskolai végzettség hatását kiszűrve is), mint az egy szülő által, csonka családban neveltek között (Johnson 1996). Az egy szülő által, csonka családban nevelt fiúk esélye jóval nagyobbak bizonyult arra, hogy valami olyan törvénybe ütköző dolgot követnek el, amiért szabadságvesztésre ítélik őket, mint a két szülő által, ép családban neveltek között (több tényezőt kiszűrve is) (Harper 1998). A csonka családok jelensége a gyermekek szegénységét növelő egyik fő tényező (Blank 1997). A házasodás arányának csökkenése, az élettársi kapcsolatok terjedése valószínűleg tovább növeli a csonka családban élő gyermekek arányát. Ha a szülők élettársi kapcsolatban élnek, akkor Norvégiában 2,5-szer, az USA-ban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban ötször akkora a valószínűsége annak, hogy a gyermekeik kénytelenek megtapasztalni a szétválásukat, mint hogyha házasságban élnek (Jensen 2003; Les femmes 1995; Osborne 2007; State 2006).

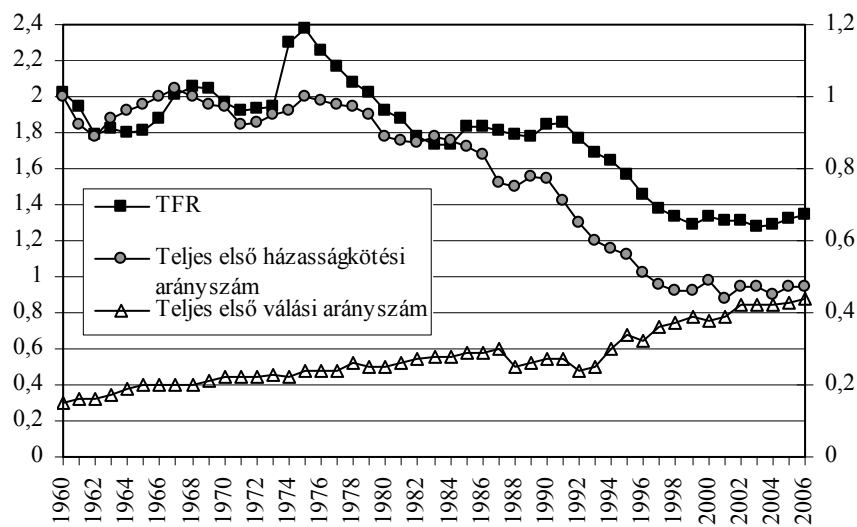
Második demográfiai átmenet Magyarországon is?

A következő grafikon Magyarország hasonló trendjeit – a termékenységet, házasodást és válást – mutatja az elmúlt évtizedekben.

Látható, hogy főként a '90-es évek tekinthető fontos időszaknak, amikor a termékenység és a házasodás aránya egyaránt nagyon lecsökkent, míg a válási arányszám folyamatos növekedése átmenetileg megtorpant (utóbbi legalábbis a '90-es évek első felében). Mindazonáltal nemcsak a termékenység és a házasodás arányának csökkenése, hanem a válás arányának a növekedése is jellemezte a '90-es éveket. A válások abszolút száma csökkent ugyan, de csak azért, mert a házasságok számának csökkenése ezt hozta

magával. (1990 és 2000 között Magyarországon a 15 éves és idősebb népességben a házások aránya 65%-ról 56%-ra csökkent.)

Az ezer fennálló házasságra jutó válások aránya 1990 és 2005 között 9,9-ről 11,8-ra nőtt (19%-kal), míg – összehasonlításként – a megelőző 15 éves időszakban, 1975 és 1990 között csak 9,3-ról 9,9-re (6%-kal). A teljes válási arányszám – mely azt mutatja, hogy az adott év válási viszonyainak tartós fennmaradása esetén a házasságok mekkora része végződne válással – az 1990-es 0,27-ről 0,38-ra nőtt 2000-re, majd 2004-re 0,42-re (ami a házasságok 42%-ának válással való végződését jelzi előre).

Megjegyzés: a grafikon bal oldalán a termékenység, a jobb oldalán a házassodás és a válás mérőszámainak skálája látható.

*IX. A termékenység (TFR), házassodás és válás alakulása Magyarországon 1960–2006-ig
Changes in total fertility rate (TFR), total first marriage rate and total first divorce rate
in Hungary, 1960–2006*

A teljes első (női) házasságkötési arányszám 0,77-ről 0,49-re csökkent a '90-es években. A csökkenés itt sem állt meg, 2004-ben 0,45 volt. Ez azt mutatja, hogy a 2000. év, illetve azt követő évek házassodási viszonyainak fennmaradása esetén az emberek fele sem kötne házasságot élete folyamán.

A teljes termékenységi arányszám 1,87-ről 1,32-re csökkent a '90-es években. Ez 29%-os csökkenést jelent, ha az 1990-es értéket 100-nak tekintjük. Ha a reprodukcióhoz szükséges 2,1-es szinthez viszonyítunk, akkor annak 89%-áról a 62%-ára süllyedt az arányszám. A termékenységi arányszám a továbbiakban e szint körül ingadozott, illetve lényegében stagnált.

Ha a főbb változásokat oly módon akarjuk együtt látni, ahogyan korábban Norvégia esetében, akkor ebben egy hasonló táblázat segíthet. Úgy tűnik, hogy a termékenység változásai talán nálunk is hathattak a másik három demográfiai mutató változásaira, de

Norvégiától (és a norvég modelltől) eltérően inkább az egyidejű változások tűnnek jellemzőnek, semmint az egymást követő fázisok. Így például egy periódusban történt a termékenység jelentős csökkenése és a válás arányának éles növekedése az 1960–65-ös időszakban, a termékenység és a nupcialitás pedig párhuzamosan csökkent az 1976–80-as periódusban. Végül az 1990-es évek minden téren erőteljes negatív változásokat hoztak, amelyek közül a házasságkötések arányának a visszaesése volt a legintenzívebb. 2000-től a termékenység csökkenése megállt, de a másik három mutató változása nem.

Amint Norvégiában is sejthetőek közös okok az egy időben történő változások mögött, úgy Magyarországon is. Az 1975-től kezdődő időszakban úgy tűnik, talán bizonyos fokig a norvég modelléhez hasonló tendenciák is érvényesülhettek. A termékenység erőteljes, az 1975–85 közötti időszakban bekövetkezett csökkenését a házasodás nagyfokú visszaesése követte az 1985–2000-es periódusban. Mivel Magyarországon az első szexuális kapcsolat medián életkorának a csökkenése az 1981–85 közötti időszakban volt a leggyorsabb (Kamarás 1996), ez közvetítő tényezőnek tűnik a termékenység csökkenése és a házasodás visszaesése között. A fogamzásgátló ismeretek terjedését tételezhetjük fel a háttérben, mely tervezhetőbbé tette a házasságkötés időpontját. A házasodás arányának az intenzív csökkenése előbb kezdődött (már a '80-as évek második felében), mint a házasságon kívül szülések arányának a gyors növekedési szakasza, mely a '90-es évekre volt jellemző. Végül a válás arányának is új növekedési szakaszát tapasztalhattuk a '90-es évek első felétől a 2000 utáni évtized elejéig.

Úgy tűnik, mintha Magyarországon is érvényesült volna egy olyan sorrend, miszerint a termékenység csökkenésének legintenzívebb szakaszát a házasodás visszaeséséé követi, majd a házasságon kívül szülések, kevéssel utána a válások aránya nő meg igen jelentős mértékben. Ugyanakkor itt a szakaszok nem válnak el egymástól olyan világosan – főként a '90-es évek nagy változásait tekintve –, mint Norvégiában, és úgy is lehet érvelni, hogy a '90-es évek sajátos kulturális és igen kedvezőtlen gazdasági hatásai együttesen fejtették ki hatásukat a megfigyelt jelenségekre. A fogamzásgátló tabletták szerepe sem világos (szemben Norvégiával, ahol más fejlett országokhoz hasonlóan valószínűnek tűnik e tényező erőteljes katalizátorhatása).

2. Magyarország demográfiai változásai 1960–2004-ig
The intensity of demographic changes in Hungary, 1960–2004

	Termékenység	Házassodás	Házasságon kívül szülés	Válás
1960–65				
1966–70				
1971–75				
1976–80				
1981–85				
1986–90				
1991–95				
1996–2000				
2001–2004				

Jelmagyarázat:

Teljes termékenységi arányszám (TFR) változása:

0 ≤	0 – (-0,05)	(-0,05) – (-0,15)	(-0,15) – (-0,30)	(-0,30) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Teljes első házasságkötési arányszám (TFMR) változása:

0 ≤	0 – (-0,03)	(-0,03) – (-0,06)	(-0,06) – (-0,09)	(-0,09) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Házasságon kívül szülések arányának növekedése (a 100%-hoz viszonyítva), %:

0 ≤	0 – 1	1 – 5	5 – 10	10 ≤
-----	-------	-------	--------	------

Teljes válási arányszám (TDR) változása:

0 ≤	0 – 0,02	0,02 – 0,04	0,04 – 0,08	0,08 ≤
-----	----------	-------------	-------------	--------

A gazdasági válság hatása Magyarországon is jelentős lehetett. Kérdés, mennyire különíthető el ez a valószínűsíthető hatás a kulturális változások hatásától. A gazdasági változások hatását érdemesnek látszik közelebbről is megvizsgálni.

A gazdasági válság hatása Magyarországon

Sajnos a rendszerváltozás óta a többi volt szocialista országhoz hasonlóan Magyarországon is igen nagy mértékben visszaesett a gyermekvállalás. Magyarországon most a termékenység a reprodukcióhoz szükséges szint kétharmadát sem éri el, és európai összehasonlításban is alacsony, annak ellenére, hogy ugyancsak európai összehasonlításban a magyar családpolitikai rendszer jónak mondható. A házasságkötés arányának csökkenése pedig még a termékenységénél is nagyobb volt – mintegy felére esett vissza. Mi lehet mindennek az oka? Mi az alapvető különbség az 1980-as évek végéhez

képest? Tekintsük át azokat a fontosabb változásokat, amelyek az elmúlt két évtizedben jellemezték Magyarországot!

Kezdjük az általunk pozitívnak minősített jelenségekkel! Megállapíthatjuk, hogy a '80-as évek végétől a '90-es évek végéig jelentősen javult a háztartások technikai, tömegkommunikációs eszközökkel való ellátottsága. A kényelmet fokozta a vezetékes gáz használata lehetőségének terjedése, és egészségesebbé vált az étkezés a zöldség és gyümölcs fogyasztásának növekedése miatt. A halandóság csökkent. A vezetékes gáz hálózatának javulásához hasonlóan jelentősen bővült a vezetékes vízzel való ellátottság, a csatornahálózat, nőtt az aszfaltozott utak aránya és a személyautók száma, valamint a lakások átlagos szobaszáma.

3. *Az életkörülmények változásai Magyarországon 1987–2000-ig*
Changes in life conditions in Hungary, 1987–2000

	1987	2000
Automata mosógép, db/100 háztartás	28	59
Színes televízió, db/100 háztartás	35	110
Személyi számítógép, db/100 háztartás	2	14
Mobil telefon, db/100 háztartás	0	27
Mobil telefon, millió db	0	3,0
Vezetékes telefon, millió db	1*	3,5
Zöldség, gyümölcs fogyasztása, kg/fő/év	154	164**
Vezetékes gázt használó háztartások száma, 1000 db	1630*	2823

*1990 **1999.

Forrás: Deményné 2001.

Nőtt a jólét? Tekintsük át most az életkörülmények negatív változásait! A reálbér átmeneti jelentős visszaesés után 2000-re nagyjából elérte ugyan 1990-es átlagos szintjét, de megoszlása jóval egyenlőtlenebb. 1987 és 1997 között a legfelső és legalsó jövedelmi tized egymáshoz viszonyított aránya 4,6-ról 9,2-re nőtt, vagyis kétszeresére nőtt a jövedelmi egyenlőtlenség. 2000-re az átlagnyugdíj reálértéke 4/5-ére, a családi pótléké az 1990-es érték 38%-ára csökkent (Kovácsné 2002). Ugyanakkor új juttatásként megjelent a családi adókedvezmény (1988 és 1994 között, majd 1999-től újra), amit viszont egyesek nem, mások nem teljes mértékben tudnak igénybe venni.

A foglalkoztatottság csökkenése, a nyugdíj, családi pótlék és más szociális juttatások reálértékének csökkenése miatt 1989 és 2000 között a 69%-ára csökkent a lakosság egy főre jutó személyes nettó jövedelme (Havasi 2002).

A foglalkoztatottak (akiknek van legális munkájuk) aránya 1990 és 2001 között a férfiaknál 80-ról 63%-ra, a nőknél 60-ról 51%-ra csökkent Magyarországon.

4. A lakosság egy főre jutó személyes nettó jövedelme nominál- és reálértékben,
1989–2000, Ft/fő/hó

Net nominal and real income in Hungary, 1989–2000, HUF/capita/month

Év	Nominál- értékben	Változatlan (2000. évi) értéken	Dinamika 1989=100%
1989	6 365	51 307	100,0
1991	9 165	42 455	82,7
1993	11 997	36 884	71,9
1994	14 126	36 556	71,2
1995	16 329	32 961	64,2
1996	18 391	30 036	58,5
1997	21 221	29 295	57,1
1998	25 547	30 856	60,1
1999	30 126	33 078	64,5
2000	35 383	35 383	69,0

Forrás: Havasi 2002.

5. Aktivitási arányok Magyarországon 1990–2001

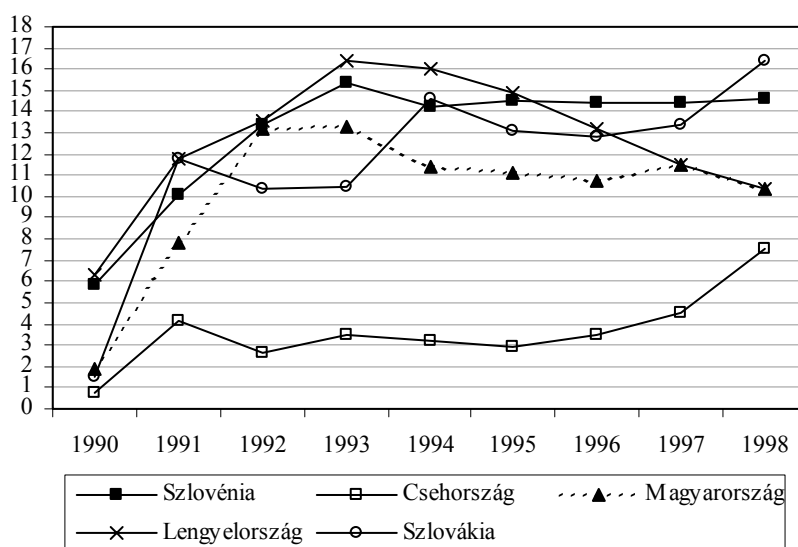
Activity rates in Hungary, 1990–2001

	Élet- kor, év	Évek					
		1990		1996		2001	
		Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
E1 Aktivitási arány nem és korcsoport	20–29	92,5	62,9	83,6	55,5	77,2	56,9
Aktivitási arány = munkapiacon levő személyek = foglalkoztatottak és munkanélküliek együtt a megfelelő korú népesség százalékában	30–39	96,7	82,8	89,5	70,5	88,5	69,6
	40–49	92,7	85,5	82,6	76,9	79,8	76,3
	50–59	71,3	36,7	54,7	29,3	60,3	44,0
	60–64	4,0	1,7	7,4	3,5	14,2	6,6
	20–64	84,3	61,3	73,0	53,8	70,9	56,1
E2 (%) Foglalkoztatottak aránya nem és korcsoport szerint	20–29	88,7	61,0	68,6	48,4	66,1	50,5
Foglalkoztatottak a megfelelő korú népesség százalékában	30–39	93,8	81,5	77,9	63,1	79,4	63,3
	40–49	90,6	84,6	73,5	71,0	71,9	70,9
	50–59	70,3	36,5	50,5	28,0	55,6	40,0
	60–64	4,0	1,7	7,4	3,5	9,7	4,2
	20–64	79,7	60,4	63,8	48,8	63,1	51,4
E3 Munkanélküliségi arány nem és korcsoport szerint (%)	20–29	3,8	1,9	15,0	7,1	11,1	6,4
Munkanélküliek a megfelelő korú népesség százalékában	30–39	2,9	1,3	11,6	7,4	9,1	6,3
	40–49	2,1	0,9	9,1	5,9	7,9	5,4
	50–59	1,0	0,2	4,2	1,3	4,7	4,0
	60–64	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	2,4
	20–64	4,6	0,9	9,2	5,0	7,8	4,7
E4 Hosszú távú munkanélküliség aránya (hosszú távon munkanélküliek a teljes munkaerő arányában)				5,8 (1996)	4,5 (1996)	3,4	2,5

Forrás: KSH; saját számítások.

A gazdasági válság hatásának magyarázó ereje a volt szocialista országokban

Vajon a foglalkoztatás visszaesése mennyire magyarázza a termékenység és a házasodás ilyen mértékű visszaesését? Valószínűleg negatív hatása volt e téren, de bizonytalan, hogy milyen mértékben tekinthető magyarázó tényezőnek. Ugyanis ha más hasonló helyzetű közép-európai országok példáira figyelünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a termékenység alakulása nem igazán volt összefüggésben a munkanélküliség alakulásával. Csehországban például a munkanélküliség csak a '90-es évek második felében nőtt meg igazán, a termékenység mégis meredeken zuhant már a '90-es évek első felében is. Lengyelországban pedig a munkanélküliség aránya jelentősen csökkent ugyancsak a '90-es évek második felében, de ennek a tendenciának láthatólag nem volt semmilyen kedvező hatása a termékenység alakulására (Tárkányi 2002).

Forrás: Filipic 1999; Tárkányi 2002.

*X. A munkanélküliség alakulása néhány közép-európai országban
1990–1998 (%)*

Changes in the rate of unemployment in some Central European countries, 1990–1998 (%)

A reálbér a '90-es évek elején meredeken esett Csehországban és Lengyelországban, de az ezután következő években megint jelentősen nőtt. E növekedést sem követte pozitív változás a gyermekvállalás területén. Csehországban a reálbér 1989 és 1997 között 4%-kal nőtt – tehát '97-re meghaladta a zuhanás előtti szintjét –, miközben 1998-

ban a cseh termékenység 39%-kal volt alacsonyabb, mint 1990-ben. (Az adatok kiválasztásánál feltételeztem, hogy a reálbér alakulása egy éves késleltetéssel hathat a termékenység alakulására.) Figyelembe véve a tapasztalt trendeket, nem tűnik megalapozottnak az a feltételezés, hogy a reálbér alakulása egyszerűen és közvetlenül hatna a termékenységre vagy a házasodásra. Ha esetleg van is kapcsolat, akkor az csak bonyolult és közvetett módon érvényesülhet.

Elképzelhető, hogy a magas szintű munkanélküliség és a nagyarányú reálbércsökkenés külön-külön is erős negatív hatást gyakorol az emberek biztonságérzetére és ezen keresztül a termékenységre. Együttes hatásuk pedig olyan súlyos, hogy jelentős javulásnak kell bekövetkeznie mindkét jelenség vonatkozásában, mire az emberek zöme vissza mer térni a korábban jellemző demográfiai magatartáshoz (Tárkányi 2002).

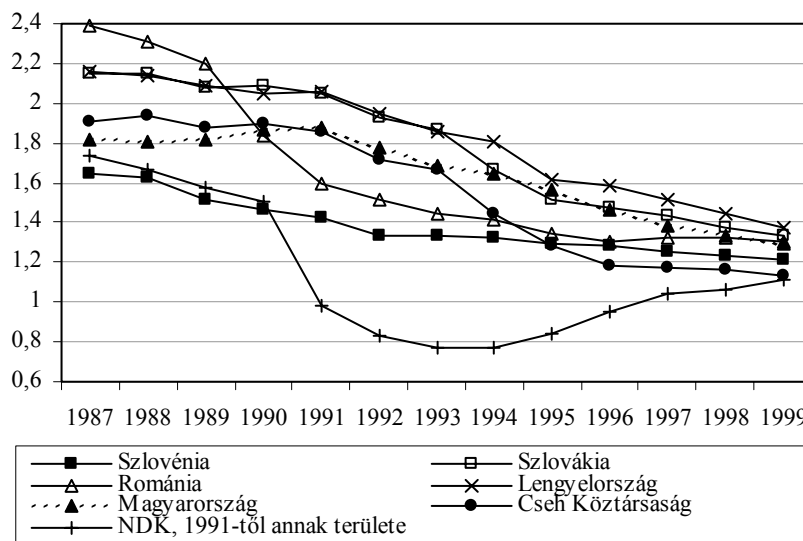
*6. A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Csehországban
Changes in real income, fertility and nuptiality in the Czech Republic*

Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–91: -30%	1989–91: -17%	1990–92: -9%
1991–97: +49%	1991–97: -33%	1992–98: -33%
1989–97: +4%	1989–97: -44%	1990–98: -39%

*7. A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Lengyelországban
Changes in real income, fertility and nuptiality in Poland*

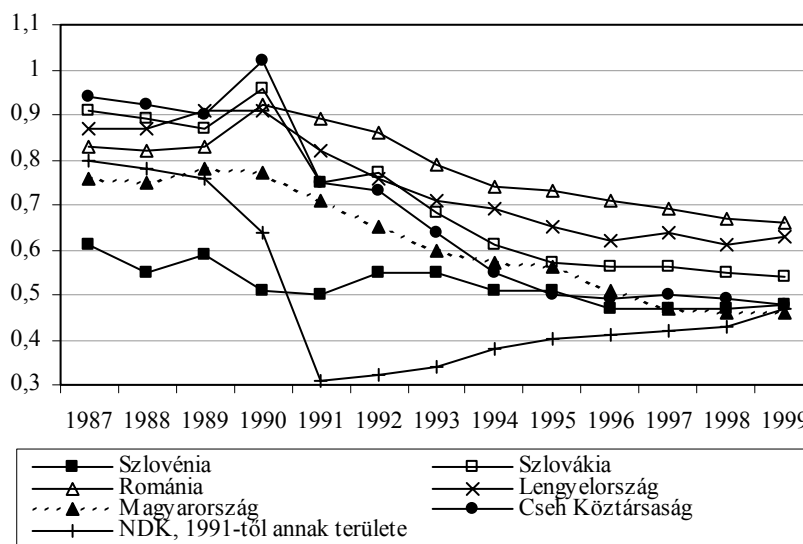
Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: -29%	1989–93: -22%	1990–94: -12%
1993–98: +23%	1993–98: -14%	1994–99: -24%
1989–98: -13%	1989–98: -33%	1990–99: -33%

Forrás: Filipic 1999; Tárkányi 2002.

Forrás: Tárkányi 2002.

XI. A teljes termékenységi arányszám alakulása Közép-Európában, 1987–1999
Changes in total fertility rate in Central Europe, 1987–1999

Forrás: Tárkányi 2002.

XII. A teljes első házasságkötési arányszám alakulása Közép-Európában, 1987–1999
Changes in total first marriage rate in Central Europe, 1987–1999

Lehet, hogy a reálbér újbóli növekedésének azért nem volt kimutatható pozitív hatása, mert a foglalkoztatás és a szociális juttatások csökkenése miatt a lakosság egy főre jutó reáljövedelme nemcsak Magyarországon, hanem a többi közép-európai országban is jelentősen csökkenhetett 1990 és 2000 között (még a reálbér újbóli növekedését számításba véve is), és vele a házasságkötéshez és gyermekvállaláshoz szükséges biztonságérzet is.

Magyarországon a terhességi-gyermekágyi segély megkurtítása, a bölcsődei férőhelyek arányának csökkenése, a GYED ideiglenes megszűnése is hozzájárulhattak a '90-es évek negatív demográfiai változásaihoz. Ugyanakkor kérdéses, hogy a 2000 körüli, illetve utáni időszakban, az utóbbi években miért maradt európai összehasonlításban alacsony szinten a termékenység, miközben családpolitikai rendszerünk európai viszonylatban még a negatív változások ellenére is jónak mondható. A gazdasági, jóléti viszonyok hatásainak számba vétele mellett megpróbálkozhatunk alternatív magyarázat keresésével is.

Társadalmi és kulturális tényezők a demográfiai változások hátterében Magyarországon

Egyesek az elmúlt évtizedekben az alacsony gyermekszámért az abortusznak a termékenységre gyakorolt negatív hatását okolták. Ez azonban nem tűnik jó magyarázatnak, mivel a '90-es években nemcsak a termékenység, hanem az abortuszok aránya is jelentősen csökkent¹⁰. Elképzelhető, hogy a fogamzásgátló tabletták használatának a (valószínű) terjedése a '90-es években önmagában termékenységsökkentő tényező volt (ahogyan korábban fejlettebb európai országokban) – erről azonban nincsenek kutatási eredmények.

Jelentősen megnőtt a '90-es években a felsőoktatásban tanulók aránya¹¹, a felsőfokú tanulmányok pedig akadályozhatják a gyermekvállalást. A frissen diplomát szerzett nők esetében elképzelhető, hogy egy részük halogatja a gyermekvállalást, mert előbb hasznosítani akarja a megszerzett tudást a munkapiacra. Vajon mennyire magyarázhatja a felsőoktatás kiterjedése és a népesség iskolai végzettség szerinti összetételének változása a termékenység csökkenését? Idézek néhány adatot egy számításból (Spéder 2003) a különböző iskolai végzettségű nők termékenységének alakulását illetően a '90-es évekből. A főbb tények úgy foglalhatók össze, hogy – a 8 osztályt sem végzettek csoportjától eltekintve – 1990-ben is és 2000-ben is viszonylag kicsi volt a különbség a különböző iskolai végzettségűek termékenysége között. A helyzet e téren lényegében nem változott, miközben a termékenység minden kategóriában nagyot csökkent. Tény, hogy a legnagyobb csökkenés a középiskolát végzettek esetében tapasztalható. Ez arra utalhat, hogy a termékenység csökkenésének talán valóban egyik háttértényezője lehet a felsőoktatásban tanulók létszámának növekedése.

Ugyanakkor az összbenyomás az, hogy a gyermekvállalási magatartás a társadalom jelentős részében viszonylag egységesen változott – különböző iskolai végzettségű

¹⁰ A művi abortusznak 1000 15–49 éves nőre jutó száma 36-ról 23-ra csökkent 1990 és 2000 között, a 100 élveszületésre jutó száma pedig 72-ről 61-re (tehát aránya az utóbbihoz képest is csökkent).

¹¹ 1990 és 2000 között a felsőfokú oktatásban részt vevő hallgatók száma 102 ezerrel 327 ezerre nőtt (utóbbi a 2000/2001-es tanév adata).

kategóriákban a kisebb különbségek ellenére nagyjából egységesen csökkent a termékenység egy jóval alacsonyabb szintre. Míg 1990-ben a legtöbb iskolai végzettség szerinti kategóriában 1,7–1,9 volt a teljes termékenységi arányszám, 2000-ben (a 8 osztályt sem és a középiskolát végzettekől eltekintve) 1,3–1,4, vagyis a gyermekvállalási magatartás az öt kategóriából háromban, a társadalom többségében viszonylag egységes volt és maradt. Különböző iskolai végzettségi kategóriákba tartozó társadalmi csoportok a nagy csökkenés előtt és után is meglehetősen hasonlóan viselkedtek ezen a téren. Pedig ha olyan tényezőkkel próbáljuk magyarázni a változásokat, amelyek eltérő mértékben érintenek különböző társadalmi rétegeket – pl. munkanélküliség, a családi pótlék értékvesztése, a felsőoktatásban tanulók arányának növekedése – akkor ezek hatásának jelentősen eltérőnek kellene lennie a különböző társadalmi csoportok esetében. Talán egyes változások inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek (szegényebbek) számára voltak termékenységet csökkentő hatással, míg mások a magasabb iskolai végzettségűek (jómódúbbak) számára, és ezek a hatások nagyjából azonos mértékű változást okoztak a termékenységen az alacsonyabb és magasabb iskolai végzettségűek között?

8. *Különböző iskolai végzettségű nők teljes termékenységi arányszáma Magyarországon 1990–2000-ig*

Total fertility rate in Hungary by the educational status of females, 1990–2000

Év	Iskolai végzettség				
	kevesebb, mint 8 általános	8 általános	Szakmunkásképző	középiskola	egyetem, főiskola
1990	2,2	1,8	1,9	1,7	1,9
1993	2,5	1,7	1,8	1,5	1,7
1997	2,7	1,5	1,4	1,1	1,4
2000	2,4	1,4	1,4	1,1	1,3

Forrás: Spéder 2003.

Kérdés, hogy vajon a felsőfokú végzettségűek termékenysége miért csökkenhetett ugyanakkora mértékben, mint más társadalmi rétegeké (8 osztályt vagy szakmunkásképzőt végzettek), hiszen ők már túl vannak a felsőfokú tanulmányokon és a munkanélküliség, a családi pótlék értékvesztése is viszonylag a legkevésbé sújtotta őket. A nehéz társadalmi és gazdasági körülmények között a viszonylag kedvező pozíció megtartására vagy további javítására való törekvés valószínűleg járhat annyi gonddal,¹² amennyi a

¹² Számításba vehető az anyákat, illetve gyermeket vállalni kívánó nőket sújtó negatív munkaadói hozzáállás is. Sobotka és társai (2003) Csehország esetében állítják, hogy erősen nőtt a valószínűsége a '90-es években annak, hogy valaki a gyermekgondozási szabadságról visszatéve elveszítsen egy jól fizetett állást. Hivatkoznak egy felmérésre (Kucharová 2000), melynek eredményei szerint Csehországban a felvételi interjúk standard részei a gyermekvállalási tervekhez kapcsolódó kérdések. Fialat nők nehezen találnak állást, mert a munkaadók attól tartanak, hogy nem tudják majd elbocsátani őket, ha gyermekgondozási szabadságon lesznek. Valószínűnek tűnik, hogy e téren Magyarországon is megnőhetett a problémák a rendszerváltozás óta.

házasodás és gyermekvállalás halasztására kényszerít, esetleg ezek teljes elmaradását jelentheti. A növekvő társadalmi egyenlőtlenség mögött fontos tényező lehetett a magasabb iskolai végzettségűek egy részének jelentős mértékben javuló anyagi helyzete.¹³ Ennek pedig jórésztük számára bizonyára megvolt az ára a demográfiai magatartás vonatkozásában. Figyelembe kell vennünk, hogy tanulmányaik és karrierambícióik miatt elsősorban rájuk jellemző a házasodás és gyermekvállalás halasztása, ami így is „ellensúlyozhatja” egyéb téren megmutatkozó előnyösebb helyzetüket.

Az alacsony iskolai végzettségűek aránya csökkent, a magasabb iskolai végzettségűeké nőtt az 1990-es években. Ezért a gyermeket szülő anyák között nem nőtt az alacsony iskolai végzettségűek aránya annak ellenére sem, hogy a legfeljebb 8 osztályt végzettek össztermékenysége kevésbé csökkent az évtized egészében, mint az ennél magasabb iskolai végzettségűeké. (Az előbbi hatás – a magasabb iskolai végzettségűek arányának növekedése – tehát ellensúlyozta az utóbbit, vagyis azt, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek között viszonylag kevésbé esett vissza a gyermekszám.) A legalább középiskolát végzett anyák aránya 44%-ról 47%-ra nőtt az évtized egészében. Ezzel kissé nőtt a magasabb iskolai végzettségűek demográfiai magatartásának a fontossága.

9. A különböző iskolai végzettségűek aránya az 1990-ben és 2000-ben gyermeket szülő anyák körében, %

Proportion of mothers of different educational status in the groups of women giving birth in 1990 and 2000 (%)

Év	Iskolai végzettség				
	kevesebb, mint 8 általános	8 általános	szakmunkásképző	középiskola	egyetem, főiskola
1990	5	28	23	32	12
2000	5	24	25	32	15

Forrás: Spéder 2003.

Véleményem szerint nemcsak a magasabb iskolai végzettségűekre, hanem általában is jellemző a magyar társadalomra egyrészt az individualizálódás (mint világszerte), másrészt ennek egy speciális részeként az a jelenség, amit „utolérési szindrómának” vagy „keleti aranyláznak” lehetne nevezni. A társadalom mindenben – anyagi javak, fogyasztás, életmód, kultúra – igyekszik utolérni és utánozni a legfejlettebb államokat. Például bizonyos technikai eszközök elterjedésének az adataival lehet érzékeltetni ezeket a folyamatokat. Ez a törekvés – minél többet szerezni és fogyasztani – véleményem

¹³ A mondottakat mutatja, hogy míg a 9. jövedelmi tized részesedése a társadalom összes személyes jövedelméből 14% volt 1987-ben is és 1997-ben is, a 10., legfelső jövedelmi tized részesedése ugyanezen időszakban 21-ről 27%-ra nőtt (Havasi 2002).

szerint felerősödhetett a rendszerváltozástól kezdve,¹⁴ hiszen a szociális biztonság csökkenéséért mintegy cserébe ténylegesen szélesebbre nyílt a megvásárolható áruk és szolgáltatások piaca. Ugyanakkor azok a nyugati kulturális hatások (pl. filmek, popzene, reklámok) is a korábnál jóval nagyobb mértékben elérhették az embereket, amelyek ilyen jellegű eszményeket közvetítettek. Ugyancsak szélesebbre nyílhatott a kulturális kapu az individualizálódott nyugati demográfiai eszmények – pl. gyermektelenség, élettársi kapcsolatban élés – előtt.¹⁵

Kérdés, hogy vajon nem a növekvő fogyasztási lehetőségek és az ezek irányába fordító, individualista, a fogyasztást a korábbiaknál magasabbra értékelő eszmények terjedése voltak-e a fő tényezők (együtt az individualizálódott demográfiai értékekkel) a házasodás és termékenység gyors zuhanása mögött. A kulturális hatások fontossága sejthető véleményem szerint a mögött a tény mögött, hogy a különböző iskolai végzettségi kategóriákba tartozó társadalmi csoportok meglehetősen hasonlóan viselkedtek a vállalt gyermekek számát tekintve a termékenység nagy csökkenése előtt és után is. Ez mintha a kívánt gyermekszámra vonatkozó eszmények egységes változását mutatná. Legalábbis a tudatos gyermektelenség aránya nőtt. (Ugyanakkor az „ideális gyermekszámnak” a közvéleményben való változásairól nincs biztos adatunk az utóbbi két évtizedből.) 2000-ben a legfeljebb 50 évesek kívánt (azaz tényleges plusz tervezett) gyermekszáma átlagosan 2,02 volt, a legfiatalabb megkérdezettek között azonban csak 1,81 (Kapitány 2002), tehát a fiatalabbak kevesebb gyermeket terveztek. A GfK Roper jelentés szerint Magyarországon 2008-ban a megkérdezett 13–19 éves lányoknak 20%-a kívánt gyermektelen maradni (GfK Roper 2008), miközben a gyermektelenség aránya korábbi évtizedekben 10% alatt maradt. Mindez gyermek- és családelenes és ultra-individualista értékrend terjedésére utal a fiatalok között, ami feltehetőleg főként a média által közvetített populáris kultúrán keresztül történhet. A magyarországi termékenység csökkenésének egészével kapcsolatban is lehet ez magyarázó tényező (amint korábban már utaltam rá). Ezzel – a média és az általa közvetített nézetek és kulturális értékek családpszichológiai és demográfiai hatásával – kapcsolatos kutatási eredményeket nem ismerek Magyarországról.

A termékenység visszaesése összefügghet a házasodásával, mert a házasságot a fiatalok egy része számára ideiglenesen vagy végleg helyettesítő élettársi kapcsolatok átlagos termékenysége jóval kisebb, mint a házasságoké (Spéder 2006). (Bár ez a probléma további kutatást kíván – kérdés ma még, hogy az élettársi kapcsolatot követő házasságokat és az azokat megelőző élettársi kapcsolatokat együtt tekintve mi a helyzet.)

Összefoglalás

Jelen tanulmány bemutatja és röviden elemzi a második demográfia átmenet folyamatát. A demográfiai átmenetet – a termékenység történelmileg példátlan csökkenését a fejlett világban – az úgynevezett „baba hullámhegy”, a termékenység átmeneti, újbóli

¹⁴ Mind általában az individualizálódás, mind az „utolérési szindróma” hosszú távú, sok évtizedes jelenség, amelyek már jóval a rendszerváltozás előtt, sőt, már a 20. század első felében is zártot tevő, és egyre növekvő mértékben jelen voltak Magyarországon.

¹⁵ A nyugati eszmények hatását hangsúlyozza tanulmányában Thornton és Philipov (2007).

megnövekedése követte. Ez számos országban egyszerre, 1965-ben ért véget. Európa számos országában egy évtized alatt a teljes termékenységi arányszám a jelenleg jellemző 1,3 és 2,0 közötti szintre csökkent. Ez a nemcsak a termékenységet, hanem a házassággal kapcsolatos magatartást érintő változás a demográfusok között a második demográfiai átmenet elnevezést kapta.

Az újabb csökkenést – több más tényező (női munkavállalás, individualizálódás) mellett – főként a fogamzásgátló tabletták használatának a fejlett világban ebben az időszakban történő elterjedése magyarázhatja. A gyermekvállalás tervezhetőbbé válása megváltoztatta a házassági magatartást is. Külön vált a fiatal párok gondolkodásában és gyakorlatában is a gyermektelen párkapcsolat a gyermekes párkapcsolat időszakától. Ez a különválás relativizálhatta a házasság intézményét. Elterjedt a házasságot megelőző, néha helyettesítő élettársi kapcsolat, egyre gyakoribbá vált a gyermekek házasságon kívüli születése. A válások aránya is meredeken megnőtt. A változások egymást követő fázisokban, fokozatosan történtek, mint azt a részletesen ismertetett norvég példa bemutatja. A termékenység csökkenését szorosan követte a házassági arányé, majd kevéssel később nőtt magasra a házasságon kívül születések és a válások száma és aránya.

Valószínűnek tűnik, hogy a változások a vázolt módon egymásra épülhettek. Közben az értékrendi tényezők, illetve azok változása is jelentős, még tisztázásra váró szerepet játszhattak a folyamatok hátterében. Bár a vallott értékek között fontos maradt a család, a házasság, mindezen változások az ezekkel kapcsolatos felfogás, értékek változását mutatják.

A házassággal kapcsolatban megváltozott magatartás új társadalmi problémák forrása lett. Főként a válások magas aránya, ezek nyomán a gyermekeiket egyedül nevelő anyák arányának növekedése érdemel figyelmet. Egyes országokban szignifikánsan gyakoribbnak bizonyult a válás azon házasságokban, amelyeket élettársi kapcsolat előzött meg (Bennet 1987; DeMaris 1992; Axinn 1992; Berrington 1999; Kiernan 1999a, b; Cohan 2002). A házasságon kívül születő gyermekek aránya magasra nőtt. Jelentős részük élettársi kapcsolatban élő szülők gyermekeként születik. Viszont az élettársi kapcsolatban élő szülők gyermekei több felmérés egybehangzó eredményei (Jensen 2003; Les femmes 1995; Osborne 2007; State 2006) szerint jóval gyakrabban tapasztalják meg szüleik elválását, mint a házasságban élő szülők gyermekei. Ezért a házasságon kívüli születések arányának növekedését negatív jelenségként értékeljük.

A kelet-európai volt szocialista országokban az 1990-es években hasonló jelenségek voltak tapasztalhatóak, mint a korábbi évtizedekben a fejlett, demokratikus államokban. Úgy tűnik, hogy a második demográfiai átmenet – bár bizonyos jelenségei például Magyarországon már korábban is megfigyelhetőek voltak – lényegében a '90-es években érkezett meg Európának ebbe a részébe. Ennek fázisai ebben az évtizedben „összeesúsztak”, párhuzamosan történtek, de a válások és a házasságon kívüli születések arányának növekedése a 2000 utáni évtizedben is jellemző volt, míg a termékenység és a házasság arányának csökkenése ekkorra megállt. Mindez a fejlett országokban tapasztaltakra emlékeztet, ahol az utolsó fázisban jellemző a házasságon kívül születések és válások arányának erős növekedése.

Feltehető, hogy a fogamzásgátló tabletták használata terjedésének ebben a térségben is volt szerepe (amire Csehország ismert adatai utalni látszanak – ld. Sobotka 2003), de erről nem rendelkezünk pontos információkkal. Különbség a fejlett európai országokhoz képest, hogy itt súlyos gazdasági válság közepette történtek a demográfiai változások, (bár a munkanélküliség megnövekedése az 1970–80-as években némileg hasonló

háttérrel jelenthetett több fejlett európai országban is). Az egyenlőtlenségek növekedése, a munkapiac szűkülése, bizonytalansága, a családtámogatások csökkenése is jelentősen hozzájárulhattak a termékenységgel és házassággal kapcsolatos magatartás változásaihoz.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Axinn, W. –Thornton, A. (1992): The Relationship between Cohabitation and Divorce: Selectivity or Causal Influence? *Demography*, 1992/3. 357–374.
- Bennett, N. G. et al. (1987): Commitment and the Modern Union: Assessing the Link between Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability. *American Sociological Review*, 1987/1. 127–138.
- Berrington, A. – Diamond, I. (1999): Marital dissolution among the 1958 British birth cohort: The role of cohabitation. *Population Studies*, 1999/1. 19–38.
- Blank, R. M. (1997): *It Takes a Nation: A New Agenda for Fighting Poverty*. Russell Sage Foundation, New York.
- Cherlin, A. J. – Chase-Lansdale, P. L. – McRae, Ch. (1998): Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course. *American Sociological Review*, 1998/2. 239–249.
- Cohan, C. L. – Kleinbaum, S. (2002): Toward a Greater Understanding of the Cohabitation Effect: Premarital Cohabitation and Marital Communication. *Journal of Marriage and the Family*, 2002/1. 180–192.
- Deményné Lehel Zsuzsa – Holka Gyula (szerk.) (2001): *Századok statisztikája*. KSH, Budapest.
- Évolution (1997) *Évolution récente de la fécondité en Europe occidentale*. Observatoire Démographique Européen, Saint-Germain-en-Laye.
- Filipic, U. (1999): Soziale Sicherung zwischen Kontinuität und Wandel. Am Beispiel Sloveniens, Ungarns, Polens und der Tschechischen Republik. *Soziale Sicherheit*, 1999/6. 497–504.
- GfK Roper Jelentés: A magyar nők számára legfontosabb szeretteik biztonsága.
<http://www.reklameszkoz.hu/gfk-roper-jelentes-magyar-nok>
- Hablicsek László (1995): *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. (KSH NKI Kutatási Jelentései 54) KSH NKI, Budapest.
- Harper, Cynthia – McLanahan, Sara: *Father Absence and Youth Incarceration*. Center for Research on Child Wellbeing, Working Paper 99-03.
[www.aboutdads.org/reports/Father Absence and Youth Incarceration.pdf](http://www.aboutdads.org/reports/Father_Absence_and_Youth_Incarceration.pdf)
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4. 51–71.
- Hofsten, Erland – Lundström, Hans (1976): *Swedish Population History. Main trends from 1750 to 1970*. Statistiska Centralbyran, Stockholm.
- Jensen, An-Magritt – Clausen, Sten-Erik (2003): Children and Family Dissolution in Norway: The Impact of Consensual Unions. *Childhood*, 2003/1. 65–81.
- Johnson, Robert A. et al. (1996): The Relationship Between Family Structure and Adolescent Substance Use. In Rockville, MD: *Substance Abuse and Mental Health Ser-*

- vices Administrations*. Office of Applied Studies, U. S Department of Health and Human Services.
- Kamarás Ferenc (1996): *Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat főbb eredményei*. KSH, Budapest.
- Kapitány Balázs (2002): Gyermekvállalási kedv Magyarországon. In Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (szerk.): *Népesség – értékek – vélemények*. (KSH NKI Kutatási Jelentései 73.) KSH NKI, Budapest, 23–34.
- Kiernan, K. (1999): Cohabitation in Western Europe. *Population Trends*, Summer, 1999. 25–32.
- Kiernan, K. (1999): Childbearing outside marriage in Western Europe. *Population Trends*, Winter, 1999. 11–20.
- Kovács Ferencné – Tokaji Károlyné (2002): *A gyermekes családok támogatásának egyes formái 1990–2000*. KSH, Budapest.
- Kuchařová, V. – Zamykalová, L. (2000): *Rovnost příležitostí žen a mužů na trhu práce*. (Equal Opportunities of Women and Men on the Labour Market.) Research Institute for Labour and Social Affairs, Prague.
- Leridon, H. (1990): Cohabitation, Marriage, Separation: An Analysis of Life Histories of French Cohorts from 1968 to 1985. *Population Studies*, 1990/1. 127–144.
- Les femmes (1995): *Les femmes. Portrait social*. 1995. INSEE, Paris.
- Lesthaeghe, R. (1995): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Mason, K. O. – Jensen, A. M. (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Clarendon Press, Oxford. 17–62.
- Lindgren, J. (1997): *Non-Marital Cohabitation and Union Dissolution*. The Population Research Institute, Helsinki.
- Lutz, W. – Skirbekk, V. – Testa, M. R. (2006): The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces That Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. In Philipov, D. et al. (eds.): *Vienna Yearbook of Population Research*. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences, Wien. 167–192.
- Mason, K. O. (1997): Explaining Fertility Transitions. *Demography*, 1997/4. 443–454.
- Murphy, M. (1992): Economic models of fertility in Post-war Britain – A Conceptual and Statistical Re-interpretation. *Population Studies*, 1992/2. 235–258.
- Murphy, M. (1993): The Contraceptive Pill and Women's Employment as Factors in Fertility Change in Britain 1963–1980: A Challenge to the Conventional View. *Population Studies*, 1993/2. 221–244.
- Noack, T. – Østby, L. (1996): *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report. Norway*. United Nations, New York/Geneva.
- Oláh, Livia Sz. (2001): *Gendering Family Dynamics: The Case of Sweden and Hungary*. Universitet Stockholm, Stockholm.
- Osborn, Cynthia et al. (2007): Married and Cohabiting Parents' Relationship Stability: A Focus on Race and Ethnicity. *Journal of Marriage and Family*, 69/5. 1345–1366.
- Pinelli, Antonella (1995): Women's Condition, Low Fertility and Emerging Union Patterns in Europe. In Mason, K. O. – Jensen, A-M. (eds.) (1995): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Clarendon Press, Oxford. 82–101.
- Popenoe, D. (1993): American Family Decline, 1960-1990: A Review and Appraisal. *Journal of Marriage and the Family*, 1993/3. 527–542.

- Population statistics. Marriages and divorces 2008. 20.100 marriages and 10.200 divorces. http://www.ssb.no/english/subjects/02/02/30/ekteskap_en/
- Ranschburg Jenő (1994): A családi diszharmónia és a válás hatása a gyermek fejlődésére. *Demográfia*, 1994/3–4. 389–391.
- Ravanera, Z. R. et al. (1998): Early Life Transitions of Canadian Women: A Cohort Analysis of Timing, Sequences and Variations. *European Journal of Population*, 1998/2. 179–204.
- Recent (1998) *Recent Demographic Developments in Europe 1998*. Conseil de l'Europe, Strasbourg.
- Recent (2003): *Recent Demographic Developments in Europe 2003*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Recent (2006): *Recent Demographic Developments in Europe 2005*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Roussel, Louis (1980): Mariages et divorces. Contribution á une analyse systématique des modèles matrimoniaux. *Population*, 1980/6. 1025-1040.
- Sobotka, T. – Zeman, K. – Kantorová, V. (2003): Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population*, 2003/3. 249–277.
- Spéder Zsolt (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zsolt (szerk.) (2003): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég, Budapest. 86–112.
- Spéder Zsolt (2006): Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia*, 2006/2-3. 113–149.
- Szentgáli, Tamás (1991): A demográfiai átmenet elmélete. In Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9. KSH NKI, Budapest, 21–34.
- The State of the Nation Report: Fractured Families. The Social Policy Justice Group, 2006, 9–13. forrás: www.centreforsocialjustice.com/client/downloads/BB_family_breakdown.pdf
- Tárkányi Ákos (2000): Abortuszok a nemzetközi gyakorlatban. In Kamarás, Ferenc (szerk.): *Terhességmegszakítások*. KSH, Budapest. 25–48.
- Tárkányi Ákos (2002): A családpolitika változásainak hatásai a termékenységre Közép-Európában. *Demográfia*, 2002/1. 48–79.
- Thornton, A. – Philipov, D. (2007): *Developmental Idealism and Family and Demographic Change in Central and Eastern Europe*. European Demographic Research Papers 3. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences, Wien.
- Van de Kaa, D. (1987): *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin, 1987, 42 (1).
- Wu, Zh. – Rao, B. T. (1995): Dissolution of Premarital Cohabitation in Canada. *Demography*, 1995/4. 521–532.

Tárgyszavak:

Második demográfiai átmenet
Termékenység
Párkapcsolatok
Válás

**SOME FACTORS OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION IN THE
DEVELOPED WORLD AND HUNGARY**

Abstract

The study analyses and explains the process of the second demographic transition. The total fertility rate started falling in 1965 in the developed countries, what can be mainly explained by the spreading usage of contraceptive pills in the developed world in the period 1960–75. Childbirth could be more consciously planned from then on, and this change separated the phase of childless relationships from that of family life with children. Thus a door opened to basic behavioural changes in the marital field.

Nuptiality fell, while the mean age at first marriage, the divorce rate, and the rate of births out of wedlock rose. Changes were often sequential; their phases were clearly distinguishable in a number of countries, notably according to the Norwegian example that is explained in detail. As a result of these changes, new social problems have arisen (especially the growing rate of lone parent families).

The former communist countries of Eastern Europe experienced these changes mainly in the 1990s (although some signs of them could be detected in Hungary earlier). The phases were not clearly separated in the 1990s. The rate of divorce and that of births out of wedlock have still been growing since 2000 –like in the developed countries in the later phase of their demographic development. The deep economic crisis could also be a background factor behind demographic changes here, which was not present or was less characteristic in the developed countries.